

УДК [94 : 2] (477.43/.44=411.16) «195/198»

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЄВРЕЇВ ПОДІЛЛЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1950-х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х рр.

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Україна, 21100, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net

Після короткотривалої лібералізації владно-релігійних відносин на початку хрущовської «відлиги» вже з кінця 1950-х – на початку 1960-х рр. радянська влада поновила наступ на віруючих. Цілеспрямована політика влади із застосуванням різноманітних методів управління та суспільного впливу дала результати: молодь у переважній більшості схилилась до атеїзму, колишні релігійні споруди стали сільськими клубами, складами, конюшнями, а вірними своїм релігійним переконанням залишилися в основному представники старшого покоління. Цей період в історії України, що влада характеризувала як період «розвинутого соціалізму», однозначно можна вважати періодом безбожництва.

У статті автор ставить за мету проаналізувати релігійне життя євреїв Поділля у другій половині 1950-х – у першій половині 1980-х рр. Завданнями статті є дослідження останніх публікацій із зазначеної теми, аналіз особливостей функціонування іудейських громад Поділля у зазначений період, характеристика форм і методів контролю радянською владою над релігійним життям іудеїв регіону, визначення причин цілеспрямованого тиску на релігійні громади євреїв Поділля.

Загальним питанням діяльності релігійних громад періоду десталінізації та неосталінізму присвячені наукові праці О. Бажана, О. Григоренка, В. Войналовича [1; 2; 3; 4]. Питання функціонування іудейських релігійних громад на Поділлі досліджували І. Боголюбова, П. Слободянюк [5; 6]. Питання правового регулювання діяльності релігійних громад у зазначений період досліджувала Є. Доніна [7].

Становище іудейських громад Поділля у цей період у цілому визначалось загальною антирелігійною політикою радянської влади. Проте релігійне життя іудеїв мало свої відмінності. По-перше, євреї не змогли відновити свою релігійну діяльність після фашистського геноциду у повній мірі. По-друге, у повоєнний період фактично було знищено «єврейське містечко» як певний соціальний феномен, де з

покоління у покоління передавалися національні традиції, звичаї та зберігались особливості релігійного життя. По-третє, євреї активно переживали період урбанізації, мігруючи із сіл і невеликих містечок до великих міст республіки та СРСР, що, безперечно, послаблювало позиції місцевих релігійних громад. По-четверте, маючи високий рівень освіти, представляючи службовців різного ґатунку, євреї поступово ставали менш релігійними, а то й зовсім атеїстами. Усі вищезазначені чинники поступово перетворили релігійне життя євреїв Поділля більше на виняток ніж на правило.

Чергове послаблення антирелігійної риторики у період десталінізації не призвело до масової реєстрації релігійних громад, тим більше, передачі у користування відібраних синагог. Були зроблені окремі кроки, які, на нашу думку, були спрямовані у першу чергу на виправлення міжнародного іміджу СРСР. Так, у 1956 р. було відкрито Вищу іудейську релігійну школу, у місцях скупчення єврейського населення було дозволено випікати мацу, у тому числі й у домашніх умовах, та відкрито декілька синагог. Всього за період з 1953 по 1959 рр. у республіці було зареєстровано тільки 4 іудейські релігійні громади. Якщо на 1953 р. діяло 37 громад [9, арк. 73-74], то у 1959 р. – 41 [1, с. 221]. Серед відкритих релігійних громад були і громади з Поділля – у м. Вінниці та м. Хмельницькому, що свідчить про певне відродження релігійного життя іудеїв обласних центрів і послаблення тиску влади. Проте офіційна реєстрація даних релігійних громад і надання їм правового статусу не велася до повернення відібраного майна та синагог. Так, у Вінниці богослужіння відбувалися у приватному молитовному будинку, який був придбаний за кошти віруючих. Окрім того, ми не можемо констатувати різкого збільшення кількості віруючих громадян. Влада Хмельницької області доповідала, що у порівнянні з 1953 р. кількість іудеїв в області не змінилася та становила лише 450 осіб, а релігійні громади діяли у Хмельницькому, Славути, Шепетівці [5,

с. 144-145].

На 1 січня 1957 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 іудейських громад (у містах Вінниці, Жмеринці, Бершаді, Ямполі та селі Чернівцях) із загальною кількістю віруючих 4850 осіб [8, арк. 120-124].

Невелика кількість віруючих була прямим наслідком попередніх репресій проти релігії й антирелігійної пропаганди. У цей час вже виросло нове покоління людей, яке було поза релігією, а інші, як правило, «ідейні» комуністи, навіть виступали проти розширення її впливу та скаржились у місцеві органи влади на діяльність релігійних громад. Так, у травні 1956 р. вінницький пенсіонер Н.І. Гандельман скаржився на своїх сусідів, що винаймали поряд квартиру, оскільки ті влаштували там молебні. Крім того у скарзі він зазначав, що «до реєстрації єврейської общини в синагозі було тихо і спокійно» [10, арк. 36].

З кінця 1950-х – початку 1960-х рр. після Постанови ЦК КПРС «Про доповідню записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”» від 4 жовтня 1958 р. ліберальні відносини церкви та влади закінчилися. Релігія знову оголошувалася одним з найбільших пережитків класових формацій у свідомості людей, а звільнення від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи.

Черговий наступ на іудаїзм в Україні став яскраво проявлятися з 1959 р., коли комісія при Раді Міністрів УРСР по вивченню змісту та громадсько-політичної спрямованості єврейської літератури визнала іудейську релігійну літературу, у тому числі і священні тексти, як такою, що просякнута духом войовничого націоналізму, духовного расизму, основою сіонізму, та такою, що «може широко використовуватись ворожими елементами для пропаганди серед єврейського населення СРСР» [11, с. 347].

Маючи такий висновок, влада вдалась не тільки до адміністративного чи фінансового тиску на іудейську релігію, а й до заходів відверто провокаційного характеру, що були спрямовані, у першу чергу, на зниження авторитету як окремих священників, так і іудаїзму у цілому.

Так, 21 квітня 1962 р. завідувач відділом пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевель інформував вище партійне керівництво, що «...Львівський обком партії разом із органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу юдейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті «Львівська правда»

було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні та спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих... Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою в справах релігійних культів при РМ СРСР про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади м. Львова». Уповноважений у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К. Поклонник пропонував поширити досвід «львівських партійних та радянських організацій» в інших областях УРСР [12, арк. 57-58, 231-232].

Форсований наступ на іудаїзм відбувся у період з 1959 по 1962 рр. Якщо у 1959 р. в республіці діяла 41 релігійна іудейська громада, то на початку 1962 р. їх залишилось лише 15, з яких синагоги мали лише 13 громад [1, с. 221].

Не минули ці процеси і Поділля. У 1960 р. за порушення законодавства про культури була закрита синагога у Шепетівці [5, с. 144]. На 1960 р. у Хмельницькій області було зареєстровано лише 2 іудейські громади – у Славуті та Хмельницькому, незареєстрована громада діяла у Красиліві та діяло 8 міньянів, які об'єднували близько 150-200 осіб віруючих [6, с. 122]. З часом було закрито та нещодавно відновлену релігійну громаду Хмельницького і до кінця 1980-х рр. в області діяла лише єдина іудейська релігійна громада у Славуті, яку територіально до Поділля ми не відносимо.

Уже у середині 1960-х рр. фактично повністю було ліквідоване релігійне життя у Балтському, Кодимському, Савранському районах Одеської області. У звіті про стан науково-атеїстичної пропаганди по Балтському районі було зазначено, що у 1966 р. за 11 місяців було проведено 866 лекцій на науково-атеїстичні теми та вказано на конкретну проведену роботу з віруючими. Так, лектори проводили атеїстичну роботу з віруючими православної церкви, старообрядцями, інокентіївцями, проте не працювали з іудеями району через відсутність організованого релігійного життя останніх [13, арк. 19-23].

Влада всіяко намагалася обмежити діяльність навіть зареєстрованих громад. Релігійна община приходу мала право наймати служителя храму тільки за умови отримання ним реєстраційного посвідчення в Уповноваженого у справах релігії при виконавчому комітеті обласної ради. Священнослужителів позбавляли можливостей контролювати фінансові справи релігійних громад. Вони не могли та-

кож втручатися у питання їх управлінської діяльності. Культурні споруди закривалися внаслідок «слабкої релігійної активності населення» [3, с. 345]. Так, вінницька релігійна громада звернулася до виконкому Вінницької міської ради про дозвіл прийняти на посаду кантора (особи, що вела богослужіння у синагозі) громадянина Гамбурга, що приїхав з Чернівецької області, проте отримала відмову. А пізніше представник комісії з релігійних культур перевіряв, чи не веде він службу там нелегально [14, арк. 11].

У Вінницькій області на 1 січня 1971 р. було офіційно зареєстровано лише 2 іудейські громади: у Вінниці (1200 віруючих) та Бершаді (850 віруючих) з 5 діючих до 1959 р. Лише у цих містах були діючі синагоги. Переважна більшість громад були незареєстрованими та діяли нелегально.

На 1 січня 1974 р. у Вінниці була зареєстрована одна релігійна громада, яка діяла за адресою – вулиця Некрасова, 17. Але навіть у цієї найбільшої іудейської громади області не було свого священнослужителя. Загалом на 1974 р. у складі двох зареєстрованих громад іудеїв Вінницької області (Вінниця і Бершадь) було близько 3500 віруючих. Це було дещо більше ніж у 1971 р., коли влада нарахувала 2050 віруючих [15, арк. 10, 14, 15]. Також на травень 1974 р. діяло 20 незареєстрованих громад із загальною кількістю віруючих 340 осіб [15, арк. 16-20]. Незареєстровані релігійні громади були зосереджені в основному у місцях традиційного проживання євреїв. Переважно у кожному місті чи селищі компактного проживання представників цієї національної меншини діяла одна незареєстрована релігійна громада.

Усі намагання влади розпорозити, дискредитувати іудейські релігійні громади, не дали бажаного результату. У подальші роки, їх кількість не тільки не зменшувалась, а й збільшувалась. У період з кінця 1950 – до початку 1960-х рр. у республіці з'явилася навіть мережа стаціонарних і пересувних підпільних хедерів (іудейських релігійних початкових шкіл для хлопчиків). Органи КДБ зафіксували у цей період такі навчальні заклади на Закарпатті – в Ужгороді, Виноградіві, с. Середнє Водяне Рахівського району й у низці інших населених пунктів республіки [1, с. 222]. Масований наступ на іудаїзм прискорив перехід іудейських релігійних громад на підпільне становище. Апогеєм антирелігійної пропаганди у 1960 рр. стало видання у 1963 р. книги Т. Кічка «Іудаїзм без прикрас», що, у першу чергу, була направлена на дискредитацію іудаїзму.

Як правило, міньяни діяли, постійно змінюючи місце своїх зібрань, для того щоб не привертати увагу представників органів державної влади. Тому боротися з нелегальними релігійними громадами було складно. Крім того, переважна більшість віруючих була людьми похилого віку, що з юридичної точки зору вважались непрацездатними особами і до яких не можна було застосувати Указ Президії Верховної Ради СРСР від 15 травня 1961 р. «Про антигромадський паразитичний спосіб життя». А кримінальна відповідальність не застосовувалась, оскільки не було складу злочину.

Робота з незареєстрованими релігійними громадами у 1970-1980-х рр. велась в основному через притягнення до адміністративної відповідальності лідерів громад і власників житла, де молились віруючі. Підставою адміністративної відповідальності став Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури». Даний указ визначив перелік дій, які підпадали під юридичну відповідальність у вигляді адміністративного стягнення: ухилення керівників релігійних громад від реєстрації об'єднань в органах влади, порушення правил організації релігійних зібрань та юнацьких релігійних зібрань, що мали відношення до відправлення культурів. Адміністративна відповідальність встановлювалась у вигляді штрафу у розмірі до 50 карбованців.

Статтею 212 Кодексу України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. було розширено перелік дій, пов'язаних з релігією, що підпадали під адміністративну відповідальність: ухилення керівників релігійних об'єднань від реєстрації об'єднання в органах державного управління, порушення встановлених законодавством правил організації, проведення релігійних зібрань, рухів та інших церемоній культу, організація та проведення службовцями культу та членами релігійних об'єднань спеціальних дитячих та юнацьких зібрань, а також трудових та інших гуртків і груп, які не мають відношення до відправлення культу [7, с. 338].

До адміністративної відповідальності громадян притягували, як правило, адміністративні комісії при виконавчих комітетах районних, міських і сільських рад депутатів трудящих. Так, 29 вересня 1971 р. було зафіксовано проведення релігійного обряду «Судний день» у громадянки м. Гайсин Г.М. Школьник. Релігійний обряд проводив громадянин

Л.Н. Спектор. За порушення законодавства про релігійні культури ці громадяни були оштрафовані адміністративною комісією на суму 50 карбованців кожен [16, арк. 116-117]. У жовтні 1971 р. була зафіксована робота міньяну у с. Чернівцях Вінницької області у кількості 13 осіб. 7 осіб із числа віруючих були оштрафовані адміністративною комісією на суму від 25 до 50 карбованців кожен [16, арк. 139-140].

До початку 1980-х рр. життя іудейських громад було зведено фактично нанівець. В інформації голові Ради у справ релігії при Раді Міністрів СРСР В.А. Куроедову та Голові Ради Міністрів УРСР М.А. Колеснику Уповноваженого у справах релігії по Вінницькій області В.Н. Конверського про пасхальні свята було зазначено, що в іудейських синагогах Вінниці та Бершаді на пасхальних богослужіннях у квітні 1980 р. були присутніми близько 110 осіб у кожній. У 1981 р. в іудейських громадах цих міст молилось ще менше осіб: 37 осіб у Вінниці та 22 – у Бершаді. Як наголошувалося доповідачем, усі віруючі були людьми похилого віку. «Зборищ» (у звітах державних органів влади найчастіше вживався саме цей термін) нелегальних міньянів теж не було. У 1982 р. пасхальні богослужіння відвідало по всій області лише 64 особи (50 чоловіків і 14 жінок). Осіб молодших 50-ти років помічено не було [17, арк. 4, 8, 25]. На кінець 1980-х рр. у Хмельницькій області діяла лише Славутська релігійна громада, та й ту відвідувала мала кількість віруючих, число яких збільшувалося тільки за рахунок віруючих з інших міст під час великих релігійних свят [5, с. 145]. Так, під час святкування свята Пейсах 1, 2, 3, 4 квітня 1961 р. у ній збиралося у середньому 150-250 віруючих, серед яких молоді до 25 років було близько 15-20 осіб, а жінок і дітей не було взагалі [18, арк. 13].

Звичайно, до віруючих, у тому числі й іудеїв, у 1960-х – 1980-х рр. не застосовували політичних репресій, які були характерними для сталінського тоталітаризму. У першу чергу влада намагалася зруйнувати звичний спосіб життя євреїв, знищити традиції, обмежити поширення релігійності, перервати зв'язок поколінь. Варто зазначити, що тиск влади на іудейські релігійні громади виконав своє основне завдання: євреї стали чи не найменш релігійним народом в Україні. У «Відомостях про релігійну обрядність на території Вінницької області» з 1 січня 1962 р. по 1 січня 1972 р., де аналізувались такі релігійні обряди як хрещення, вінчання, поховання, є відомості про представників усіх релігійних конфесій, окрім іудеїв. Так, у 1962 р. на території області

було 13209 хрещень (33,1% від народжених дітей), 514 вінчань (2,7% від одружень), 4450 відспівувань покійників (23,9% від поховань). Ці відомості стосувались православних, католиків, старообрядців, євангельських християн баптистів, адвентистів сьомого дня, проте не було зафіксовано ні однієї з цих подій пов'язаної з іудеями [19, арк. 15].

На початку 80-х рр. ХХ ст. релігійне життя євреїв регіону майже остаточно припинилось. Даний висновок напрашується з того, що у річних звітах по роботі з контролю за дотриманням законодавства з релігійних культур, що був у вигляді форм ЗАП – зафіксовані правопорушення законодавства з культур, ЗАП – кількість притягнутих до відповідальності за порушення законодавства з культур та 4АП – про судимих за порушення законодавства про релігійні культури, є відомості про православних, католиків, протестантів, проте відсутні про іудеїв, або такі випадки були настільки дрібними та несуттєвими, що їх виділяли в групу «інші» [20, арк. 158].

Таким чином, у посталінський період на території Поділля після короткої паузи у часи хрущовської «відлиги» було знищено або загнано у підпілля переважну більшість іудеїв. Під тиском влади не встояли навіть ті релігійні громади та синагоги, що були у містечках з великою кількістю єврейського населення і де релігійні громади діяли навіть у період окупації та сталінських репресій (насамперед, у містах Ямполі, Шаргороді та селі Чернівцях Вінницької області).

Постійний тиск на віруючих, антирелігійна пропаганда призвели до того, що переважна більшість єврейського населення до релігії ставилася байдуже або релігійність проявлялася у побуті під час святкування релігійних свят чи відправленні релігійних культур при проведенні обрядів смерті, поховання, народження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бажан О. Розділяючи на «чистих» та «нечистих» / О. Бажан // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 218-234.
2. Бажан О. Репресивні заходи радянської влади щодо громадян єврейської національності в УРСР (1960-ті – 1980-ті рр.) / О. Бажан // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 112-121.
3. Григоренко О. Комуністична диктатура і політика духовного геноциду українського народу / О.П. Григоренко // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені І. Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М.Б. Петрова. – С. 238-247.
4. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В. Войналович // Із архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2 (2/4). – С. 209-218.

5. Боголюбова І.М. Існування єврейських общин області у повосний період (за матеріалами ДАХО) / І.М. Боголюбова // Літопис Хмельниччини – 2004: Краєзн. збірник / Упоряд. О. Брицька, І. Боголюбова, С. Єсюнін, Н. Кокошко. – Хмельницький, 2004. – С. 141-146.

6. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України: історико-етнологічне видання / П.Я. Слободянюк. – Хмельницький: Держархів Хмельницької області, 2005. – 409 с.

7. Доніна Є. Відповідальність за порушення законодавства про свободу совісті та релігійні організації: адміністративно-правовий аспект / Є. Доніна // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Вип. 35. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 237-242.

8. Держархів Вінницької області (далі – ДАВО), ф.2700, оп.5, спр.494. – 140 арк.

9. Центральний держархів громадських об'єднань України

(далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.24, спр.3000. – 159 арк.

10. ДАВО, ф.2700, оп.6, спр.1470. – 63 арк.

11. Жилюк С.І. Становище іудейських громад на Житомирщині в роки радянської влади / С.І. Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць. Наукові записки РДГУ. – 2011. – Вип. 21. – С. 346-357.

12. ЦДАГО України, ф.1, оп.24, спр.5488. – 259 арк.

13. Держархів Одеської області, ф.П-11, оп.19, спр.364. – 119 арк.

14. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.27. – 491 арк.

15. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.43. – 23 арк.

16. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.31. – 165 арк.

17. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.65. – 53 арк.

18. Держархів Хмельницької області, ф.Р-338, оп.9, спр.50. – 53 арк.

19. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.7. – 15 арк.

20. ДАВО, ф.Р-5892, оп.1, спр.66. – 158 арк.

Кононенко Валерій Релігійне життя євреїв Поділля у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х рр.

У статті проаналізовано релігійне життя єврейської національної меншини Поділля у другій половині 1950-х – першій половині 1980-х років. У роботі досліджено загальні умови функціонування релігійних громад у зазначений період, визначено форми та методи боротьби влади з іудейськими релігійними громадами Поділля.

Ключові слова: УРСР, Поділля, релігія, іудеї, євреї, національна меншина

Кононенко Валерій Религиозная жизнь евреев Подолья во второй половине 1950-х – первой половине 1980-х гг.

В статье проанализирована религиозная жизнь еврейского национального меньшинства Подолья во второй половине 1950-х – первой половине 1980-х годов. В работе исследованы общие условия функционирования религиозных общин в указанный период, определены формы и методы борьбы власти с иудейскими религиозными общинами Подолья.

Ключевые слова: УССР, Подолье, религия, иудеи, евреи, национальное меньшинство

Kononenko Valeriy Religious life of the Jews of Podillya in the second half of 1950s to the first half of 1980s

The article analyzes the religious life of the Jewish national minority of Podillya in the second half of 1950s to the first half of the 1980s. Chronological framework of the research is limited to the period of neo-Stalinism and de-Stalinization, when the Soviet government left practice of direct repressions against the believers, but kept religious life under tight control. The research is devoted to analysis the conditions for the functioning of religious communities in this period. The study determines the forms and methods of struggle of the Soviet power against Jewish religious communities of Podillya.

Keywords: USSR, Podillya, religion, Jews, national minority

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.01.2017 р.